

När vänder björnen sig i idet?

Af

N. E. Hammarstedt.

Långt innan våra förfäder kommit på den tanken att ens med den primitivaste karfstock beräkna årsloppet, hafva de otvifvelaktigt i likhet med andra folk förstått att efter vissa enstaka naturföreteelser fixera vissa tidpunkter och från dem räkna vissa perioder af året. När de så omsider lärde sig indela året kalendariskt, bibehöllo de dock åtminstone åtskilliga af dessa naturmärken och anknöto dem — ej sällan ganska oegentligt — till bestämda kalendertider. Den 25 mars anses t. ex. tranan komma med långa dagar, den 14 april eller 1 maj kommer göken med sommar, den 14 april börja träden löfvas och den 14 oktober aflöfvas, o. s. v. Att äfven björnen, då han ännu allmänt förekom, genom sitt för ett så stort djur egendomliga lefnadssätt skulle ge anledning till dylika iakttagelser eller uppfattningar är icke att förundra sig öfver, och man kunde därför ha anledning att förmoda, att mycket ålderdomliga årstidsbestämningar än i dag skulle kunna fortbestå i talesätt och folkåskådning, som anknutits till björnen.

I sista häftet af Fataburen 1914 (sid. 256) införde jag därför en till allmänheten riktad trefaldig fråga: När anses björnen gå i ide, när anses han lämna det, och när säges han vända sig däri? Såsom var att förvänta blefvo emellertid de ingångna svaren mycket få. Björnen har längesedan försvunnit från större delen af vårt land och med honom äfven de föreställningar och talesätt, som vid honom en gång varit anknutna. Emellertid torde de influtna svaren i förening med hvad jag förut insamlat och det som af litteraturen kan inhemtas vara nog att berättiga till en kort undersökning, så mycket

hällre som en sådan, om än så ofullständig, torde erbjuda det enda sättet att egga till vidare uppgifter.

I Skåldskaparmål förekommer bland benämningar på björnen ordet *vetrliði*, och vintern nämndes i fornnordisk poetisk omskrifning *biarnanótt*¹. Frågan blir nu, huru lång är björnens softid i idet — »björnnatten» —, eller rättare, huru lång *anses* denna vara, ty de biologiska fakta hafva för här föreliggande fall intet att betyda mer än på sin höjd såsom en likare, hvilken visar den folkliga uppfattningens oberoende af eller afvikelser från den för dem till grund liggande verkligheten.

Ehuru uppenbarligen icke ens den kände björnjägaren Lloyd undgått att låta folkföreställningar inverka på sin uppfattning af björnens vintersömn, anför jag dock här först hans uppgifter till jämförelse med de följande. Enligt Lloyd drager sig björnen i början eller medlet af november undan till sitt ide och lämnar det »vanligen i medlet af april». Det må äfven tilläggas, att »trovärdiga personer» försäkrat den engelske idrottsmannen, att björnen i idet »ökar sin fetma till februari, vid hvilken tid han åter tros magra».² Såväl i den anförda uppgiften om tiden för björnens öfvergifvande af idet som i den om björnens till februari tilltagande fetma och då inträdande afmagring möta vi otvifvelaktigt helt ovederhäftiga folkliga föreställningar, hvilkas innebörd skall belysas af det följande.

Tyvärre hafva de uppgifter, som kommit mig tillhanda om tiden när enligt folktron björnen går i ide, varit ytterst sparsamma. I Nyland anses detta inträffa redan så tidigt som på »Höst-Matts», den 21 september³, alltså vid höstdagjämningen. »Matts täcker och Matts väcker» lyder ett nyländskt ordspråk, som antyder, att man anser det börja tillfrysa den 21 september och tina upp den 24 februari, »Vår-Matts». Enligt estnisk folktro försvinna alla somrardjur till den 21 september och uppvakna åter den 24 februari.

Denna föreställning gäller dock egentligen krypdyr, såsom insekter, ormar o. s. v., och har knappast ursprungligen afsett björnen. Talesättet att björnen går i ide vid »Höst-Matt» har därför påtagligen

¹ Grimm, Deutsche mythologie, 3 uppl. s. 633.

² L. Lloyd, Jagt-nöjen i Sverige och Norrige. Öfvers. Stockholm 1830 s. 27.

³ Meddel. af dr G. Nikander i Borgå.

till öfvervägande del en annan orsak. Allmogen är benägen att parallellisera. Om svalan heter det t. ex. allmänt i vårt land, att hon anländer vid korsmässa på våren och försvinner vid korsmässa på hösten. En dylik parallellism föreligger otvifvelaktigt äfven i det nyländska talesättet om björnen, att denne går i ide vid »Höst-Matt» och vänder sig i idet vid »Vår-Matt», och efter all sannolikhet är det denna senare tidsbestämmelse som är den primära och gifvit anledning till den förra alldeles orimliga tidsbestämmelsen, att björnen skulle gå i ide så tidigt som i september. Den 24 februari är nämligen sedan gammalt en viktig kalendarisk bemärkelsedag, till hvilken vi skola återkomma. Af de uppgifter jag vidare erhållit om tiden för björnens uppsökande af idet förskrifva sig två från Härjedalen. Den ena anger tiden till den 14 oktober (Calixtus),¹ den andra till den 16 (Gallus) samma månad.² Detta är tiden för ingången af det nordiska vinterhalfåret, hvilket i regel räknades från den 14 oktober till den 14 april. Denna indelning af året i tvenne halfår — fornn. *misseri* — förekommer regelbundet på de norska kalenderstafvarna och är allmänt känd äfven af den svenska allmogen.

Enligt uppgift från Västerdalarna går björnen i idet vid allhelgonatid,³ således vid *vintermånadens* (novembers) ingång i vår almanacka.

Hvad beträffar tiden för björnens utgående ur idet äro alla de uppgifter jag erhållit fullkomligt eniga: det inträffar den 14 april, Tiburtius; alltså vid vinterhalfårets slut och sommarens inträde. »Tiburtius är första sommardag» heter det ännu allmänt i vårt land. De inkomna svaren på denna fråga, hvilka förskrifva sig från Härjedalen⁴, Helsingland⁵ och Dalarna³ öfverensstämma således med Lloyds anförda uppgift.

I björnens vintersömn finnes emellertid enligt folktron ännu en tredje viktig tidpunkt, nämligen den, då han »vänder sig i idet». För att hvilan skall verka fullt harmoniskt bör ju detta ombyte af »sofsida» ske midt i vintern, »björnnatten», och enligt allmän folkupp-

¹ Medd. af hr E. Fundin, Funäsdalen.

² Medd. af dr E. Modin, Multrä.

³ Kand. O. Bambers, Malung.

⁴ Ofvan angifna sagesmän.

⁵ Aman. Louise Hagberg efter hemmanseg. Olof Andersson i Hästnäs, Bjuråker.

fattning är detta också förhållandet. Går nu björnen i ide den 14 oktober och lämnar det den 14 april, bör vändningen inträffa den 13 januari, tjugonedag-jul, hvilken dag alltså blir midvinterdagen äfven för björnen. Så uppgifves ock från Österdalarna,¹ och därmed synes äfven en i Volkskundemuseum i Berlin befintlig svensk runkalender med årtalet 1688 öfverensstämma. För den 13 eller möjligen den 14 januari bär denna kalender beteckningen BIÖR, hvilken näppeligen kan afse annat än här antydda förhållande.² Men härtill inskränker sig ock öfverensstämmelsen mellan de mig till buds stående uppgifterna och nyss gjorda beräkning: af åtta uppgifter afvika icke mindre än sex. Bland dessa synes det dock möjligt, att två i själfva verket gå tillbaka på tjugonedagjul, ehuru de på grund af en kyrkokalendarisk tillfällighet kommit att förflyttas. Dessa uppgifter, den ena från Värmlands Älfdal,³ den andra från Härjedalen⁴, förlägga björnens »omvändelse» i idet till den 25 januari, Pauli omvändelse, hvilken dag i Härjedalen betecknas såsom »midt i vintern».⁴ Om ett fordomtima helighållande af björnvändningsdagen vittnar möjligen, att man, enligt doktor Modins meddelande, den dagen skulle förhålla sig tyst både vid gården och i skogen — således ej hugga eller tröska — för att ej störa björnen, som då hämnas.

Från sistnämnda landskap föreligger emellertid ännu en märklig uppgift, nämligen att björnen vänder sig den 7 februari.⁵ Denna dag, hvilken icke anknyter sig till någon nutida kalendarisk bemärkelsedag, skulle således äfven den beteckna medlet af vintern, »midt i vintern», en beräkning af midvintern som nära öfverensstämmer med lapparnas förläggande af denna termin till tiden mellan den 5 och 11 februari och själfva midvintercentrum (*talwe quoutel*) till den 8 februari.⁶

Jag har för många år sedan förklarat denna företeelse i lapparnas kalender såsom en kvarlefva af en nordisk årstredelning, hvars

¹ Grop Anna Olsdotter, Boda.

² Jfr Brunner, Ein Runenkalender von 1688, s. 13—14 i Amtliche Berichte aus den Königl. Kunstsammlungen. 32 Jahrg. Nr 1. Berlin 1910.

³ Medd. af fröken Berta Edgren, Vingäng, Ransby.

⁴ Medd. af dr E. Modin.

⁵ Medd. af hr E. Fundin.

⁶ Se K. B. Wiklund, Om lapparnas tideräkning s. 15 i Nordiska Museets Meddelanden 1895—1896. Stockholm 1897.

vinter ingått inemot eller omkring den 13 december (Lucia)¹, och jag har sedan icke funnit anledning att frångå min då uttalade grunduppfattning. Tvärtom har en omsorgsfullare undersökning af våra landskapslagars tingsterminer i hög grad styrkt min teori, för hvilken jag äfven ser ett stöd i kyrkans ännu inpå 1500-talet bibehållna sed att tre gånger om året — vid Marias himmelsfärd, annandag-jul och påsk — välsigna jordens äring och alster².

Till samma åsikt, som jag i nämnda uppsats uttalat, nämligen att distinget inom Uppsala kultområde var midvinterblotet, och att det är detta midvinterblot som efter kristendomens införande sköts tillbaka till tiden omkring den 2 februari, kyndelsmessa,³ leder mig ock denna undersökning af föreställningarna om björnens vintersömn. I Norge, Lister och Mandals amt, säges det att björnen på kyndelsmessdagen, den 2 februari, vänder sig på andra sidan i sitt ide,⁴ och detsamma meddelas af kandidat O. Bambers äfven från Västerdalarna. Såsom vi sett angifver ock Lloyd, att vid denna tid ett omslag äger rum i björnens kroppsliga tillstånd. Från Dalarna uppgifves ock, att björnen denna tid är fetast. Ett allmänt svenskt talesätt förlägger vinterns svängpunkt till denna tid: »kyndelsmässodag får vintern annat lag.» Denna förläggning af vinterns kulminationspunkt kan knappast förklaras annat än såsom en förskjutning bakåt af midttiden för ett treskiftesårs vinterskede.

En förskjutning framåt föreligger däremot enligt min mening i det redan antydda nyländska talesättet, att björnen den 24 februari, Mattias, vänder sig på sitt läger.⁵ Denna föreställning möter också, i Värmland⁶ och måste antagas äfven där vara af finskt ursprung. Samma härkomst måste följaktligen i mer eller mindre grad äfven gälla det vid Mattsmessotid i Gagnef i Dalarna förekommande björnupptåget.⁷ Enligt estnisk folktro vakna, såsom redan nämnts, denna

¹ Om en fornordisk årstredelning, i Svenska fornminnesföreningens tidskrift B. 11. H. 2. Stockholm 1901. s. 246 ff.

² Olaus Magnus lib. XVI, cap. IX. Jfr ock sist anf. upps. s. 251—252.

³ Jfr Snorre, Olof den heliges saga k. 76, samt Ynglingasaga k. 38.

⁴ Storaker i Folkevennen 1862, s. 476.

⁵ Medd. af dr G. Nikander.

⁶ Bernh. Olsen i Kulturhist. Meddelanden utg. af J. G. Karlin 1895—96, s. 12; uppgiften bestyrkt af intend. N. Keyland.

⁷ Se Fataburen 1913, s. 7 samt s. 9 ff.

dag alla i jorden i vintersömn försänkta djur.¹ Orsaken till såväl denna föreställning som till förläggandet af björnens omvändelse i idet till denna tid är dock otvifvelaktigt icke att söka på finskt område utan är att finna i den gamla germanska kalendern, hvilken redan på 700-talet räknade vårens ingång från denna tid. Det vanliga svenska talesättet, att »Matts kastar heta stenen», har samma innebörd.

Näppeligen skulle emellertid någotdera af talesätten, att björnen vänder sig i idet den 24 februari eller den 2 februari, hafva uppstått, om icke ursprungligen mellan dessa tvänne data en viss tidpunkt funnits, till hvilken denna tilldragelse ursprungligen enhetligt anknytits. Jag har redan antydtt, när jag anser att denna tidpunkt infallit, nämligen omkring den 10 februari, och att man, enligt min mening, betraktat denna tid såsom midten af en fyra månaders, d. v. s. ett tredjedels års, vinter. Naturligtvis får man beträffande denna jämförelsevis primitiva årsberäkning, för hvilken all verkligt kalendarisk tidräkning ännu var främmande, icke räkna alldeles på dagen, och sannolikt är väl, att vi i det anförda lappska kalenderns vintercentrum på den 8 februari finna den uppgift, som kommer det ursprungliga förhållandet närmast. Räkna vi från den 14 april, Tiburtius eller »första sommardag», till hvilken dag björnens utgående från vinterlägret enhälligt förläggas, ett sjettedels år eller ungefär 60 dagar tillbaka, skulle midtdagen af tredjedelsåret infalla på den 12 eller 11 februari, och fortsätta vi räkningen tillbaka med ännu 60 dagar, skulle denna tredjedelsårs vinter inträda den 12 eller 13 december, Lucia.

Såsom vi sett saknas dock ännu alla uppgifter om att björnen vid denna tid skulle gå i ide, och häri ligger en svaghet i min slutledning. Emellertid finnes från 1600-talet en märklig uppgift om björnens vinterhvila hos Isacus Erics i hans »Coleri Oeconomia, Thet är Huushåldz Underwijsning»,² hvilken uppgift icke synes vara lånad från den tyska förebilden utan härleda sig från svenskt ursprung. Enligt nämnde sagesman ligger björnhanen i sitt vinterläger fyrtio dagar, men björninna i fyra månader. Denna uppgift var afven känd af Glysisvallurs författare, prosten Broman, hvilken

¹ Kreutzwald, *Der Ehsten abergläubiche Gebräuche*. Petersburg 1854, s. 77.

² Del 1. 2 uppl. Stockholm 1694, s. 409.

däremot opponerar sig i följande ordalag: »At Biörnar större och mindre ligga i theas Heden eller lägre öfwer wintern; thet berättas sant af allom; Men om the utsatte dagar och månader, näml. handiuret i 40 dagar, och honan i 4 månader; thet slår felt här å orten.» Broman förklarar i stället, att björnens sömn sammanfaller med snötiden: när snön börjar falla går björnen i ide, och när snön börjar smälta går han åter ut¹. En folklig föreställning, att åtminstone björnhonan tillbragt en »björnnatt» på ett tredjedels år i idet, har således en gång förekommit, och då, såsom vi sett, den 14 april allmänt och enhälligt betecknas såsom denna vinterhvilas slutdag, äro vi befogade att förlägga denna »björnnatts» ingång till tiden omkring den 13 december.

Björnens näring i idet.

I samband med insamlandet af uppgifter om tiden för björnens vintersömn har, såsom var att vänta, äfven åtskillig annan folktro och folksägen om björnen låtit rädda sig från glömskan. Ett märkligt rum bland detta intaga sägnerna om björnens näring under hans dvalliknande tillstånd i idet.

Från Nyland meddelar doktor G. Nikander i Borgå följande uppteckning. En tiggargubbe gick om hösten in i en björnlya. Björnen kom Mattesdagen (den 29 sept.) och lade sig och stufvade gubben inemot innerväggen, så att han icke slapp ut. Hela vintern kom en liten gubbe, skogsrådet, med smultron och söt mjölk till tiggaren, så att denne led ingen nöd. Först om vår-Matt (den 24 febr.) vände björnen andra sidan till, och då slapp gubben ut. Då grät björnen, men gubben gick hem och berättade hvadan han kom.

Otvifvelaktigt möta i denna sägen urartade och omdiktade reminiscenser af den folktro, som framträder i följande uppgifter. Att äfven björnen kommit i åtnjutande af »skogsrådets» traktering, får man väl nämligen antaga, ehuru detta icke nämnes i den nyländska sägnen.

Från öfre Älfdalen i Värmland har fröken Berta Edgren antecknat följande mer ursprungligt präglade sägen. Den 25 januari

¹ O. J. Bromans Glysisvallur utg. af Gestrike-Helsing nation. 3 Flock, s. 237.

(dagen heter Paulus) kommer hvarje år skogsfrun till björnen med en träspann full af blod, hvilken han låter sig väl smaka, och när denna dryck är förtärd, vänder sig nalle med ett brummande på andra sidan och sofver, tills tiden är inne att för den vintern lämna idet.

En likartad folktro möter i lappen J. Turis bekanta bok.¹ Jag anför ett par utdrag ur den danska öfversättningen. »Bjørnene og Ulda (d. v. s. huldran, skogsfrun) bor sammen om vinteren, Ulda bringer føda til bjørnen, og bjørnen kan ikke leve paa anden maade end, at Ulda føder den» — — — »Bjørnens lov er saadan, at hvis bjørnen dræber et menneske, da faar den ikke ro til at sove om vinteren — hvis Uldaerne er dens forsørgere om vinteren, saa vil de ikke tage sig af den mere, naar den har besmittet sig med menneskeblod.»

Från Hälsingland finnes här ifrågavarande folktro konstaterad redan i början af 1700-talet. Prosten Broman skrifver nämligen i Glysisvallur²: »Intet födas Björnar af den så kallade vittermjölken, som Bergstrollen skaffa; fast än gemena hopens inbillning än så är, som den länge varit hafver» — — — »Icke håller är den sägnet trovärdig, som skulle bärgtrollen eller vitren föra dem miölk af sin boskap til födo.»

Det må icke lämnas onämndt, att björnen framstår såsom en skogsgudinnans gunstling hos såväl finnar som forngreker. Hos de senare innehade han sen uråldrig tid en viktig roll i Artemis' kult. Hos de förra troddes »skogens moder» »uppamma björnen, Otso eller Ohto, in i den tjocka skogen, hyssja, gunga, styra och sköta honom»,³ och Kalevala (sång 46, v. 379 ff.) ger en vidlyftig och mångordig skildring af denna vård. Sannolikt är väl tron, att huldran, skogs-rån, eller de underjordiska särskildt vårda sig om björnen, också betydligt fornåldrig äfven i vårt land, ehuru vi sakna nog gamla litterära belägg därför. Skulle vi möjligen äga ett dunkelt och förvirradt sådant i Hyndluljóds skildring af huru Fröja vid »skymningars skymning» af skogs-rån (*ividia* st. 48) äskar kraftdrycken åt »galten sin», i hvilken Hyndla skönjer den förhamade Ottar?

¹ J. Turi, Muittalus samid birra. 2 uppl. Köpenhamn 1910, s. 170 och 171.

² »Helsingeboken» utg. af K. Hægemark. Upsala 1900 s. 150; O. J. Bromans Glysisvallur 3 Flock. s. 238.

³ C. Ganander, Mythologia Fennica. Åbo 1789, s. 84 f.

I hvarje fall erbjuder denna skildring en viss egendomlig likhet, och en eller annan verkligt folklig tråd måste väl äfven ingå i upprättningen till den fantastiska väfven i nämnda dikt.

En anatomisk notis till gaffelns historia.

Af

Carl M. Fürst.

Vare sig vi tänka oss gaffeln som fångstredskap eller som redskap vid tillagning, förskärning, servering eller förtäring af vissa maträtter, så måste vi ansluta oss till Troels-Lund,¹ då han säger, »at man havde bedre Hold paa en Ting ved at tage den paa Fork end paa Spid».² Detta har naturligtvis också gjort, att vi finna gaffelformade redskap långt bort i forntiden. Vi se dem såsom attribut till grekiska gudabilder, och de olika gaffelformerna föra ofrivilligt våra tankar på motsvarande, som ännu i dag äro i praktiskt bruk. Hafsguden Poseidons treudd skulle våra gamla fiskare helt säkert kalla ljuster. Plutons tvåudd har en äkta gaffelform. Då den är i afgrundsgudens hand ledas lätt våra tankar i löpande följd på pino-redskap, eldgaffel och stekspett o. s. v.; men därmed jäfvas ej utan bestyrkes det ofvannämnda yttrandet om gaffelns lämpliga form för praktiskt bruk.

Såsom bordsgaffel, att föra maten till munnen, har gaffeln haft en relativt kort tillvaro. Däremot att användas till hjälp vid förskärandet af särskildt stekarna leder den sina anor åtminstone till romartid. Förskärargaffeln var förr liksom nu ett stort instrument, som vid gästabuden fördes af munskänkens säkra hand. Såsom demonstration af förskärargaffelns bruk meddelar jag här en bild från

¹ Troels-Lund, Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. Bind V.

² Det danska *Fork* är af samma stam som det tyska *Forke*, det engelska *fork* det franska *la fourchette* o. s. v. och det latinska *furca* och *furcula*.